

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

COMPARATIVE ANALYSIS OF PERSONALITY AGGRESSIVENESS RESEARCH METHODS

У статті проаналізовано методи сучасної психодіагностики агресивності особистості та з'ясовано їхній потенціал можливостей. Дослідження агресивності здійснюється за допомогою методу спостереження (природного, лабораторного), опитувального та проєктивного методів. Представлені способи фіксації доповнюють один одного, розкриваючи різні аспекти агресивності особистості. Констатовано, що важливою умовою успішного використання методів дослідження агресивності виступає наявність чітких критеріїв її прояву. Складність у дослідженні агресивності особистості зумовлюється різноманітністю її проявів: соціально прийнятна та неприйнятна; випадкова та умисна; міжособистісна та аутоагресія тощо. З'ясовано, що чимала кількість агресивних актів відбувається без жодного попереднього усвідомлення особистістю. За таких умов застосування методу спостереження має певні обмеження. Ураховуючи те, що за допомогою опитувального методу можна за короткий строк зібрати значущий обсяг психологічної інформації, що має високу діагностичну надійність, а також можливість його застосування як у групових, так і індивідуальних дослідженнях, у дослідженні агресивності особистості він розглядається як основний. Для визначення агресії застосовують такі види опитування, як самозвіт про поведінку, експертна оцінка, архівні записи. Дослідження когнітивних і афективних чинників, стійких індивідуальних розходжень у схильності до агресивності теж є важливим способом її аналізу, що відбувається за допомогою опитувального та проєктивного методів. Проєктивний метод на відміну від опитувального більш захищений від ефекту соціальної бажаності (оскільки досліджуваній не знає про конкретну мету дослідження), однак він більш складний в обробці та інтерпретації.

Ключові слова: агресивність, особистість, аналіз, метод, спостереження, опитування, самозвіт.

The article analyzes the methods of modern psycho diagnosis of personality aggressiveness and clarifies their potential opportunities. Aggressiveness research is carried out using the method of observation (natural, laboratory), survey and projective methods. The presented methods of fixation complement each other, revealing different aspects of personality aggressiveness. It was established that an important condition for the successful use of aggressiveness research methods is the presence of clear criteria for its manifestation. The complexity of the study of personality aggressiveness is caused by the variety of its manifestations: socially acceptable and unacceptable; accidental and intentional; interpersonal and auto-aggression, etc. It was found that a significant number of aggressive acts occur without any prior awareness by the individual. Under such conditions, the use of the observation method has certain limitations. Considering the fact that with the help of the survey method it is possible to collect a significant amount of psychological information with high diagnostic reliability in a short period of time, as well as the possibility of its application in both group and individual studies, it is considered as the main one in the study of personality aggressiveness. The following types of surveys are used to determine aggression: self-report on behavior; expert evaluation; archival records. The study of cognitive and affective factors, stable individual differences in the tendency to aggressiveness is also an important way of its analysis, which takes place with the help of survey and projective methods. Unlike the survey method, the projective method is more protected from the effect of social desirability (since the subject does not know about the specific purpose of the study), but they are more difficult to process and interpret.

Key words: aggressiveness, personality, analysis, method, observation, survey, self-report.

УДК 343.988: 159.992.7
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.50.18>

Папуша В.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
та інклюзивної освіти
Рівненський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти

Постановка проблеми. Останнім часом вивчення проблеми агресивності стає все більше популярним об'єктом дослідницької діяльності психологів. І це цілком природно, тому що у цьому складному та інтенсивно досліджуваному напрямі залишається безліч невирішених проблем і питань. Серед них – розроблення, відбір та застосування методів дослідження агресивності особистості. Науковий метод – це система прийомів і способів, за допомогою яких досягають об'єктивного пізнання дійсності в межах дослідницько-пізнавальної діяльності. Розроблення методів необхідне для будь-якої форми діяльності, водночас кожна стійка сфера буття людини, зокрема наука, має свої специфічні прийоми. У процесі наукового пізнання виокремлюють

два основні типи методів дослідницько-пізнавальної дійсності: методи, на основі яких будується як наукове, так і практичне знання: універсальні, загальнонаукові способи пізнання; методи, притаманні лише науковому пізнанню: емпіричні й теоретичні наукові способи. В основу будь-якого наукового методу покладено три фундаментальні принципи: об'єктивність, систематичність, відтворюваність. Якщо застосування наукових методів не відповідає цим принципам, то процес наукового пізнання стає неможливим, а самі методи втрачають свою ефективність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

За останнє півстоліття у вітчизняній та зарубіжній психології накопичився великий досвід у дослідженні агресивної поведінки людини.

Теоретичні положення та емпіричні моделі були предметом розгляду в рамках психоаналітичного (З. Фройд, А. Адлер), гомеостатичного (Р. Зільман, Дж. Доллард), еволюційного (Л. Берковіц, К. Лоренц, Ф. Перлз), соціального (А. Бандура, А. Басс, Р. Берон та Д. Річардсон) підходів, кожний із яких запропонував своє трактування та спосіб дослідження агресивності. Складність у дослідженні агресивності особистості зумовлюється різноманітністю її проявів: соціально прийнятна та неприйнятна; випадкова та умисна; міжособистісна та ауто-агресія тощо [1].

Постановка завдання. Мета статті – здійснити теоретичний аналіз методів сучасної психодіагностики агресивності особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний аналіз показав, що дослідження агресивності здійснюється за допомогою методу спостереження (природного, лабораторного), опитувального та проєктивного методів [2; 3; 13; 15]. Представлені способи фіксації доповнюють один одного, розкриваючи різні аспекти агресивності особистості. Іншими словами, для дослідження агресивності особистості використовується сукупність взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих методів.

Цілеспрямоване й організоване сприйняття особливостей поведінки з подальшою реєстрацією даних є вкрай важливим методом дослідження агресивності особистості. Метод спостереження дає змогу зібрати інформацію про різноманітні прояви агресії, причому навіть у тому разі, якщо вони не усвідомлюються опитуваними. Метод спостереження полегшує фіксацію проявів агресії у тому вигляді, у якому вона відбувається [2]. Однак проведення спостереження – надто трудомістка процедура, що вимагає від психолога максимальної зосередженості. Окрім того, відсутність стандартизованої процедури обробки даних ускладнює їх інтерпретацію.

Серед методів дослідження агресивної поведінки надійно зарекомендували два види спостереження: природне (польове) та лабораторне [10]. Одне з головних завдань спостереження у природних умовах полягає в отриманні відомостей про різні форми та частоту проявів агресії за принципом «тут» і «тепер». Спостереження за проявами агресії у польових умовах має ту перевагу, що інформацію про поведінку можна отримати безпосередньо, оскільки досліджувані не усвідомлюють, що їхня поведінка реєструється. Наприклад, Хамперт і Данн для дослідження агресивних аспектів взаємодії під час шкільних уроків спеціально розробили систему кодування, яка містила 10 характеристик агресивної поведінки, як-от псування речей однокласників, виривання предметів із рук, погрози та шан-

таж однокласників. Спочатку реєструється природний хід поведінкових проявів, а потім інформація піддається поділу на більш дрібні одиниці аналізу і, нарешті, розподіляється за заздалегідь визначеними категоріями [12].

Беззаперечним є той факт, що важливою умовою успішного використання методів дослідження агресивності є наявність чітких критеріїв її прояву. Американські психологи Мері Алворд та Патрисія Бейкер визначили вісім критеріїв прояву агресії: 1) втрата контролю над собою; 2) конфлікти з дорослими; 3) відмова виконувати встановлені правила; 4) звинувачення інших у власних помилках; 5) відмова будь-що робити; 6) заздрисність до успіхів інших; 7) чутливість до думок інших; 8) підвищена дратівливість. Ознаками агресії за даного підходу виступає стійка наявність у поведінці не менше чотирьох ознак протягом шести місяців [5].

Інший напрям дослідження, де застосовується спостереження в природних умовах, орієнтований на використання повсякденних ситуацій із метою вивчення зв'язку між певними попередніми умовами і подальшими агресивними реакціями. У рамках даного типу досліджень розглядаються різні незалежні змінні (наприклад, сила фрустрації) та їхній вплив на залежні змінні (наприклад, інтенсивність агресивної реакції).

Спостереження забезпечує створення протоколів, які використовуються для контент-аналізу і кількісних вимірювань рівня агресивності особистості. Такий спосіб діагностики забезпечує об'єктивне порівняння об'єктів за ознакою, що вивчається, і ефективний контроль за динамікою агресивності під час застосування профілактичних та терапевтичних технологій, у тому числі й соціального втручання.

Заздалегідь визначається коло параметрів, які найбільшою мірою цікавлять дослідника у зв'язку з поставленими завданнями. У цьому разі спеціальний план запису або фіксації результатів спостережень складається ще до початку збору інформації. Як приклад можна навести карту спостережень Д. Скотта, що спрямована на виявлення характеру дезадаптації дитини. Вона включає 198 фрагментів фіксованих форм поведінки, за наявності чи відсутності яких у дитини повинен стежити спостерігач. Ці фрагменти згруповано у 16 синдромів: відсутність довіри до нових речей, людей, ситуацій; астения; занурення у себе; тривожність стосовно дорослих; неприйняття дорослих; тривога стосовно інших дітей; асоціальність; конфліктність з однолітками; непосидючість або невгамовність; емоційна напруга або емоційна незрілість; невротичні симптоми; несприятливі умови середовища; розумовий розвиток; ставтевий розвиток; хвороби та органічні пору-

шення; фізичні дефекти. Під час оцінки агресивності дитини особлива увага приділяється синдрому, що описується вороже ставлення до дорослих і дітей. Карта спостережень може заповнюватися як психологом, так і педагогом. Як недолік відзначається, що не завжди вдається отримати об'єктивну картину поведінки дитини через суб'єктивізм або ж упереджене ставлення педагога до дитини. Тому в тих випадках, коли отримана інформація викликає сумнів, слід провести додаткове спостереження.

Недоліком зазначеного типу спостереження виступає наявність великої кількості додаткових змінних, котрі знаходяться поза контролем дослідника. Недостатній контроль над зовнішніми умовами, а також значна залежність досліджуваних від експериментального впливу зумовили проведення домінуючої більшості досліджень агресивної поведінки у лабораторних умовах. Під час лабораторного спостереження дослідник сам створює ситуації, що задовольняють двом важливим умовам: 1) вплив експериментальної ситуації на агресивні реакції досліджуваних; 2) контроль змодельованих агресивних ситуацій. Найскладніша частина завдання полягає у визначенні поведінкових маркерів агресії, які повинні репрезентувати достовірні ознаки агресивних проявів особистості.

У спостереженні за проявами агресії ефективно зарекомендували себе лабораторні ситуації. Наприклад, запропонована Д. Россом і С. Россом експериментальна ситуація розроблена для того, щоб дати дітям можливість продемонструвати різні прояви агресії на великій надувній фігурі клоуна на ім'я Бобо. У дітей спочатку формують готовність до агресії шляхом демонстрації агресивних дій стосовно ляльки. Потім спостерігають їхню поведінку по відношенню до ляльки та оцінюють її з позицій частоти повторення агресивних дій [9].

Окрім фізичних реакцій, показниками агресії часто виступають її вербальні прояви. Як правило, спочатку досліджуваного піддають впливу, розрахованому на те, щоб спровокувати агресивні реакції. Потім фіксуються його висловлювання, які аналізуються з позицій наявності агресивного змісту або як оцінки особистості, що викликала агресивний відгук. Щоб зазначені оцінки могли вважатися агресивними реакціями, випробуваних потрібно переконати в тому, що їхня негативна оцінка спричинить несприятливі наслідки для іншої людини.

Хоча експериментальні процедури дають змогу отримати ліву частку даних, вони мають і низку недоліків. Вирішальний пов'язаний із тим, наскільки велика їх валідність, тобто якою мірою вони відображають базове теоретичне розуміння агресії (валідність тлумачення) і здатні пояснити агресивну поведінку,

що відбувається поза лабораторією у «реальному світі» (зовнішня валідність).

Не маючи можливості докладно розглянути всю пов'язану з лабораторними експериментами полеміку, відзначимо два головні аргументи на захист їхньої здатності до вивчення агресії. Під час спостереження за поведінкою особистості у створених агресивних ситуаціях її реакції: а) корелюють із різними показниками агресії; б) знаходяться під впливом однотипного набору попередніх умов.

Узагальнивши результати понад 100 опублікованих досліджень, Маркус-Ньюхал і Міллер підтвердили тезу про те, що загальну поведінкову тенденцію відображають окремі агресивні поведінкові акти. Другий аргумент полягає у відсутності зовнішньої валідності, тобто неможливо перенести результати досліджень агресії, отримані в лабораторних умовах, на агресивні прояви, які характерні для реального світу [14].

Андерсон і Бушман проводили пошук свідчень відповідності між індивідуальними відмінностями і ситуаційними змінними як детермінантами агресивної поведінки. У результаті було встановлено, що як у лабораторних, так і у польових дослідженнях агресія посилюється залежно від зовнішнього подразника, вживання алкоголю, анонімності і сприйняття зображення насильства в засобах масової інформації. Окрім того, встановлено, що за будь-яких умов рівень фізичної агресії вищий у чоловіків із високою індивідуальною агресивністю [7].

Лабораторні спостереження мають першорядне значення у визначенні зв'язків між агресивною поведінкою та її наслідками. З іншого боку, цим дослідженням властиве значне обмеження, коли йдеться про вивчення граничних проявів агресивної поведінки. Тому у вивченні агресії, безсумнівно, є місце як лабораторному, так і польовому спостереженню.

Під час роботи з агресивними особистостями одержати інформацію про поведінку шляхом безпосереднього спостереження далеко не завжди можливо. У зв'язку з тим, що багато агресивних актів відбуваються без жодного попереднього усвідомлення або виявляються після того, як були вчинені, дослідники змушені звернутися до методу опитування [13].

Зарубіжні психологи виділяють такі види опитування для визначення агресії: самозвіт про поведінку, експертна оцінка, архівні записи.

Самозвіт про поведінку передбачає, що досліджувані надають словесний звіт про власну агресивну поведінку. Він використовується у контексті великомасштабних обстежень або для перевірки певної гіпотези. Залежно від мети дослідження здійснюється опис схематичних моделей агресивної поведінки або конкретних учинків в окремій сфері.

Самозвіт про агресивну поведінку не обмежується вивченням позиції самого суб'єкта агресії.

Сюди належить також інформація, отримана від інших агресивних суб'єктів. Наприклад, Майнارد і Джозеф розробили багатомірну шкалу для виявлення різних форм переслідування дітей їхніми агресивними однолітками.

Утім, як зазначено в роботі [11], джерела і ступінь реальної агресивної поведінки слабко усвідомлюються особистістю, вони знаходяться під значним впливом механізмів психологічного еґо-захисту, тому мало доступні для самоопису і самозвіту.

Самозвіти про агресивну поведінку можуть поєднуватися зі звітами про інших людей із метою вивчення взаємозалежності агресивних дій і оцінки відповідності між звітами людини про себе і про інших. Даний підхід особливо яскраво виражений у «Шкалах тактики конфлікту», розроблених Штраусом для вивчення насильства в родині. В останній версії цієї методики досліджуванім пропонується відзначити, яку з наведених у переліку видів поведінки, що відображають психологічну агресію, вони проявляли відносно свого партнера протягом минулого року. Окрім цього, вони відзначають, чи виявляв їх партнер стосовно них один із видів поведінки, представленої у переліку [1].

З огляду на те, що досліджувані усвідомлюють неприпустимість агресивної поведінки, суттєвим недоліком самозвітів виступає виражена соціальна бажаність відповідей. Даний недолік особливо помітний, коли метою дослідження є встановлення частоти повторення певних агресивних дій. Як вихід пропонується звернення до інших джерел. Однак альтернативні джерела досить часто відображають упереджене ставлення у повідомленій інформації. Останнє, своєю чергою, надзвичайно ускладнює отримання надійних оцінок за шкалою певних форм агресії.

Проблема соціальної бажаності поведінки стає менш гострою, коли поведінку конкретної людини оцінюють експерти. Ними можуть бути вчителі, батьки, ровесники, тобто ті особи, які добре знають досліджуваного. Експертне оцінювання проявів агресії може проводитися як за допомогою стандартизованої процедури анкетування експертів, так і під час проведення бесіди (інтерв'ю) опитуваного у присутності кількох психологів – експертів.

Для експертного вивчення агресивності у дітей дошкільного віку найбільш затребуваними виявилися анкети, розроблені Г. Лаврентьевою та Т. Титаренко. Кожна анкета складається з 20 тверджень, які стосуються психофізіологічних особливостей дитини та таких важливих для неї сфер життєдіяльності, як гра, стосунки з батьками і вихователями. Відповідно до суми отриманих балів визначається рівень агресивності.

До недоліків експертного оцінювання потрібно віднести пряму залежність достовір-

ності отриманих даних від соціально-перцептивних здібностей експерта помітити ознаки агресивності в поведінці об'єкта вивчення (або їх відсутність, адже можливої і ефект приписування неіснуючої агресивності), а також складність визначення критеріїв експертної оцінки агресивної поведінки.

Наступний спосіб вивчення агресії полягає у вивченні архівних даних. Прикладом архівного вивчення агресивної поведінки є дослідження, проведене Крейґ А. Андерсон та Кетрін Б. Андерсон. Дослідники вивчали взаємозв'язок між рівнем агресії і динамікою коливання температури повітря. З'ясувалося, що зростання частоти поширення нападів, які призвели до смерті жертви, були вище в роки з більш високою температурою. Водночас пограбування виявилися непов'язаними з коливанням температури повітря [6].

Окрім одержання інформації про агресію на поведінковому рівні, дослідники нерідко виявляють цікавість до вивчення когнітивних і афективних чинників, що супроводжують агресивність, а також до виявлення стійких індивідуальних розходжень у схильності до агресивності. Для досягнення означених цілей використовуються два підходи. Перший підхід полягає у застосуванні особистісних опитувальників.

Другий – у застосуванні проєктивних методик, в основі яких лежить принцип проєкції, що припускає наявність процесу «проєкування» на невизначений матеріал своїх почуттів, потреб, установок і ставлення до життя. Важливою особливістю проєктивних методик є те, що в них використовуються невизначені або мало структуровані стимули, що створюють найкращі умови для прояву внутрішнього світу особистості. Під час вивчення агресивності у сучасній психодіагностиці використовуються такі проєктивні методики, як: ТАТ, «Чорнильні плями Роршаха», Тест малюнкової фрустрації Розенцвейга, «Тест руки» Вагнера, Тест портретних виборів Сонді, психомалюнкові методики («Неіснуюча тварина», «Будинок – дерево – людина»), проєктивні методики з іграшками (тест ляльок) тощо.

Стандартизовані опитувальники дають змогу одержати кількісні еквіваленти виразності різних видів агресивності у структурі емоційних властивостей особистості. Вони полегшують процедуру обробки й інтерпретації отриманих даних та зіставлення показників, характерних для різних груп. Особистісні опитувальники являють собою реалізацію суб'єктивного підходу до дослідження агресивності з вербальним поданням тестового матеріалу.

Працюючи з особистісними опитувальниками, що були, є й у доступному для огляду майбутньому будуть найбільш популярними інструментами оцінки особистості, кожен фахі-

вещь-психолог повинен чітко знати, що вони собою являють. Застосування особистісних опитувальників дає змогу встановити кількісну міру вираженості досліджуваних властивостей особистості, їхні інтраіндивідуальні та інтеріндивідуальні зв'язки.

В особистісних опитувальниках, спрямованих на діагностику агресивності, найбільш розповсюджені такі форми запитань (тверджень):

1. Запитання, що передбачають дихотомічні відповіді типу «так – ні». Ці питання, легко формулюючись, є зрозумілими, відповіді на них не викликають труднощів у досліджуваних. Наприклад: «Ви смілива людина?». Варіанти відповідей: «так», «ні».

2. Запитання, що передбачають поряд із заперечувальною і стверджувальною також невизначену відповідь типу: «так», «інколи», «ні». Як правило, невизначені відповіді, будучи неінформативними, здатні актуалізувати відповідну установку, що спотворює одержувану інформацію. Використання такої форми запитань пов'язане з тим, що в деяких досліджуваних виникає дратівливість, відмова від роботи в тому разі, коли їх змушують відповідати лише за дихотомічною шкалою. Як приклад можна навести таке питання зазначеного типу: «Я отримую більше задоволення, розповідаючи місцеві новини». Варіанти відповідей: «так», «інколи», «ні».

3. Запитання, що передбачають відповіді типу «правда – неправда», або так звані альтернативні завдання. Власне кажучи, вони мало відрізняються від дихотомічних («ні»). Наприклад: «Я ненавиджу втискуватися в переповнений автобус». Варіанти відповідей: «правда», «неправда».

4. Запитання, які передбачають відповіді, що є варіантами «так», «інколи», «важко відповісти», «ні». Підбір того або іншого варіанта зумовлюється значеннями особливостями запитання (твердження). Наприклад: «Я надто збуджений, і мені не по собі».

Одержані за допомогою особистісних опитувальників дані приводяться у вигляді кількісних оцінок, що у багатомірних шкалах, як правило, перетворюються на різного типу стандартизовані показники. Особистісні опитувальники зовні репрезентують собою перелік запитань чи тверджень, на які досліджуваний повинен відповісти згідно із запропонованою йому методикою. Кількість запитань значно варіює. В одних опитувальниках 20 питань, в інших – близько двох сотень.

Особистісні опитувальники для діагностики агресивності, розроблені дотепер, можуть бути об'єднаними за принципом конструювання, віковим та кількісним критеріями. За принципом конструювання виділяють опитувальники факторні, для конструювання яких використовується факторний аналіз (наприклад, опитувальники Р. Кеттелла); опитувальники емпіричні, котрі створюються на основі

критеріально-ключового принципу (наприклад, MMPI); за віковим критерієм опитувальники поділяються на опитувальники для школярів, дорослих та комбіновані, тобто такі, що можуть використовуватися для обох вище вказаних категорій. До методик такого типу належить опитувальник Баса – Даркі, який спрямований на діагностику агресії у досліджуваних починаючи з 10-річного віку; за кількісним критерієм виділяються багатомірні та одномірні.

Під багатомірними розуміються опитувальники, призначені для діагностики поряд з агресивністю й інших властивостей особистості. Сюди можуть бути віднесені: опитувальник Леонгарда – Шмішека; методика «ТПАНС»; діагностика цинізму, агресивності, ворожості (за шкалою Кука – Медлей). Одномірними називаються опитувальники, які призначені для діагностики лише однієї властивості. Серед опитувальників, призначених для діагностики агресивності, можна назвати «Опитувальник Баса – Даркі», Опитувальник агресивності Л. Почебут, тест А. Ассінгера (оцінювання агресивності у стосунках) [3].

Фактично більшість з існуючих опитувальників можуть бути віднесеними до кількох із наведених класифікацій. Утім, доречно зазначити, що, незважаючи на наявність у сучасній психодіагностиці чималої кількості методик вимірювання рівня агресивності особистості, деякі західні фахівці стверджують, що нині не існує жодного психологічного тесту, який із високою вірогідністю давав би змогу діагностувати схильність людини до прояву агресивної поведінки.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, у ході теоретичного аналізу з'ясовано, що переважна більшість досліджень агресивності містить оцінку поведінки фізичного або вербального характеру. Дослідження агресивності здійснюється за допомогою методу спостереження (природного, лабораторного), опитувального та проективного методів. Представлені способи фіксації особливостей прояву агресивності особистості доповнюють один одного, розкриваючи її різні аспекти. Важливою умовою успішного використання методів дослідження агресивності виступає наявність чітких критеріїв її прояву.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Віктимологія та агресологія : навчальний посібник / за заг. ред. Н.Ю. Воляннюк, Г.В. Ложкіна. Київ : Прінт Хауз, 2010. 265 с.

2. Ларіонов С.О., Макаренко П.В. Діагностика агресивної поведінки особистості засобами психологічного тренінгу. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2018. С. 172–175. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/30_03_2018/pdf/53.pdf.

3. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників : збірник практичних матеріалів. Київ, 2020. 132 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/4/7/471051.pdf>.
4. Папуша В.В. Агресивна поведінка підлітків як фактор віктимізації. *Психологічні перспективи*. 2012. Вип. 19. С. 190–196. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/1822/1/Papusha.pdf>.
5. Alvord M.K., Grados J.J. Enhancing Resilience in Children: A Proactive Approach. *Professional Psychology: Research and Practice*. 2005. № 36(3). P. 238–245. URL: <https://doi.org/10.1037/0735-7028.33.3.238>.
6. Anderson Craig A, Anderson Kathryn B. Temperature and aggression: Paradox, controversy, and a (fairly) clear picture. *Human Aggression: Theories, Research, and Implications for Social Policy*. 1998. P. 247–298. DOI: 10.1016/B978-012278805-5/50011-0.
7. Anderson, C.A., & Bushman, B.J. Effects of violent videogames on aggressive behavior, aggressive cognition, aggressive affect, physiological arousal, and prosocial behavior: A meta-analytic review of the scientific literature. *Psychological Science*. 2001. № 12. P. 353–359.
8. Anderson, C.A., & Bushman, B.J. Human aggression. *Annual Review of Psychology*. 2002. № 53. P. 27–51.
9. Bandura, A., Ross, D. & Ross, S.A. Transmission of aggression through imitation of aggressive models. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1961. № 63. P. 575–582.
10. Barkley R.A. *Attention Deficit Hyperactivity Disorder: A handbook for diagnosis and treatment*. 3. New York, NY : Guilford Press, 2006.
11. Eron L.D. The development of aggressive behavior from the perspective of a developing behaviorism. *American Psychologist*. 1987. Vol. 42. P. 435–442.
12. Humpert W., Dann H-D. Das Beobachtungssystem BAVIS. Ein Beobachtungsverfahren zur Analyse von aggressionsbezogenen Interaktionen im Schulunterricht. Göttingen: Hogrefe, 1988. 84 s.
13. Kaufmann H. Definitions and methodology in the study of aggression. *Psychological Bulletin*. 1965. Vol. 64. P. 351–364.
14. Marcus-Newhall A., Pedersen W.C., Carlson M., Miller N. Displaced aggression is alive and well: a meta-analytic review. *J Pers Soc Psychol*. 2000 Apr; 78(4):670–89. DOI: 10.1037//0022-3514.78.4.670. PMID: 10794373.
15. Mynard H., Joseph S. Development of the Multidimensional Peer-Victimization Scale. *Aggressive Behavior*. 2000. № 26. P. 167–178.